

IV. KOMUNIKATY

ANNA SZYFER

Instytut Etnologii i Antropologii Kulturowej
Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

WSPÓŁCZESNE ELEMENTARZE GWARY/JĘZYKA REGIONALNEGO

W ciągu ostatniego dziesięciolecia można zaobserwować ważne zjawisko kulturowe – jakby wtórne zainteresowanie gwara, uważaną często za język regionalny. Znalazło to swoje odzwierciedlenie w druku elementarzy gwara, słowników i tekstów gwarowych. Ich odbiorcami – w założeniu inicjatorów – mają być dzieci szkolne, ale też dorośli. Zjawisko to mieści się w obszarze ochrony dziedzictwa kulturowego (np. ścieżki edukacji regionalnej w szkołach). Jego nasilenie w ostatnich latach (elementarze) budzi nie tylko zainteresowanie, ale i głęboką refleksję. Jest to bowiem z pewnością reakcja na ogarniającą większość dziedzin życia globalizację. W czasie późnej nowoczesności, według określenia Zygmunta Baumana, wydaje się ona trendem naczelnym. A jednak... Jak określić realizowane coraz częściej kulturowe działania oddolne czy różne inicjatywy społeczne na rzecz swojego miejsca zamieszkania, swojej społeczności, lokalności lub regionu? Jak przysłowiowe „grzyby po deszczu” w końcu lat 90. XX wieku zaczęły powstawać stowarzyszenia „miłośników miejscowości” i „rodzimych tradycji”. Ich program zawierał działania „dla siebie”. Tak też scharakteryzował to zjawisko wcześniej Stanisław Ossowski (1967: 201-227) – jako potrzebę „małej ojczyzny”.

Niegdyś język (gwara) był jednym z determinantów, ale bardzo istotnym, wyodrębnienia terenu czy regionu. Dzisiaj – pomijając grupy starające się o poli-

tyczną bądź gospodarczą autonomię (Ślązacy, Łemkowie) – wyróżnienie języka ma na celu promocję regionu i mieści się w programach ruchów regionalistycznych. Warto więc przyrzeć się bliżej temu zjawisku, jakim są elementarze gwary. Z pewnością wpisuje się ono w nurt poszukiwania tożsamości lokalnej jako ważnej współcześnie wartości (Paleczny 2012).

Spróbuję pokazać problem na przykładzie zgromadzonych przeze mnie elementarzy (jest ich z pewnością więcej). Biorąc pod uwagę ich pochodzenie, inicjatorów-autorów oraz przyświecające im cele, można wyodrębnić cztery typy:

- elementarze z obszarów, których mieszkańcy podkreślają swoją odrębność etniczną (lub narodową). Ich dążenie ku autonomiczności ma być wspierane odrębnością mowy/języka. Jego kultywowanie i nauczanie wzmacnia wydawanie elementarzy, słowników i zbiorów tekstów (Ślązacy, Łemkowie);

- elementarze z terenów, których ludność podkreśla swoją odrębność poprzez status mowy jako języka regionalnego, ale uważa się za Polaków; swoją odrębność łączy z tożsamością regionalną (Kaszubi);

- elementarze z obszarów będących historycznymi i etnograficznymi regionami, których mieszkańcy podkreślają swoją kulturową odrębność w celu promocji regionu (Kociewie, Kurpie);

- elementarze z terenów, które nie są już regionami, o ludności wymieszanej, zlokalizowanych na ziemiach zachodnich i północnych Polski. Tu druk elementarza jednej z grup ma podkreślać jej historyczne znaczenie i podtrzymywać pamięć jej dziedzictwa kulturowego (Warmiacy).

W charakterystyce regionów, których mieszkańcy angażują się w publikację elementarzy ważne są takie elementy, jak ich historia, cechy kulturowe, długość trwania osadnictwa, działające instytucje oraz organizacje kulturalne i społeczne, dążność do wyróżnienia i podkreślania własnej odrębności. Ważny jest też stan obecny: żywotność gwary/języka oraz jego sytuacja formalna (nauczanie w szkołach).

Analizy elementarzy dokonuję według wydzielonych powyżej grup. Pokazuję je na tle regionów, charakteryzując inicjatorów, organizatorów i autorów omawianych przedsięwzięć.

Ślązacy

Śląsk jest geograficznie i historycznie pojęciem szerokim – można bowiem mówić o Śląsku Dolnym i Górnym, Opolskim i Cieszyńskim. Dyskusja narastająca od trzech dekad prowadzi do pytania, czy język, którym mówią na Górnym Śląsku i Opolszczyźnie jest językiem etnicznym czy gwara i wiąże się z procesami umacniania tożsamości i dążeniem do autonomii. Nie odnosi się to do Śląska Cieszyńskiego, gdzie miejscowa gwara (a raczej już jej elementy) traktowana jest jako gwara języka polskiego.

Głównymi organizatorami i inicjatorami działań na rzecz „języka śląskiego” jest Towarzystwo Piastowania Śląskiej Mowy „Daga” oraz Towarzystwo Kulturywania i Promowania Śląskiej Mowy. Wysuwają one żądanie, „aby o śląskiej mowie pisać i gadać wyłącznie po *noszymu*”. Wygłoszono serię odczytów „O Śląsku po śląsku, *lekcje słonski godki*”. Podejmowano w nich problemy: relacji między gwara a językiem, sposobu zapisu tekstów gwarowych, potrzeby dwujęzycznych nazw miejscowości i ulic. Przyjęto też, że drogą do utrwalania znajomości języka jest jego nauka w szkole. I odpowiednie podręczniki, w tym elementarze.

Elementarz śląski (Szołtysek 2001) został wydany w Rybniku. Jego autor jest nauczycielem i redaktorem „Gazety Rybnickiej”, regionalistą. Elementarz ma służyć dzieciom szkolnym, ale także dorosłym; autor przekazuje w 46 lekcjach różnorodne treści kulturowe. We wstępie omówiono krótko potrzebę takiej nauki, natomiast podstawowy tekst zaczyna dowcipny wierszyk o abecadle. Poszczególne litery „reprezentowane” są przez teksty w podziale na pory roku oraz cykle nauki szkolnej i ilustrowane materiałami gwarowymi: informacjami z historii Śląska i wybranych miejscowości, życiorysami wybitnych Ślązaków i żywotami świętych, bajkami, opisami obrzędów, piosenkami i przysłowiami. Wreszcie, co ważne, na końcu owych reprezentacji każdej litery zamieszczony jest słowniczek. Wiele barwnych ilustracji, jak i bardzo ładna okładka zachęcają czytelników do korzystania z książki. Elementarz ten jest swego rodzaju kompendium wiedzy o Śląsku, rodzi się jednak pytanie, czy nie jest on zbyt „poważny” dla dzieci.

Drugim elementarzem jest *Gõrnoślõnski słabikõrz* (Tambor, red., 2010), przeznaczony dla dzieci z klas I-III, oparty na inscenizowanych rozmowach dzieci i odpowiednim zestawie słów gwarowych. Zawiera również, zgodnie z następstwem roku szkolnego, informacje o tradycjach śląskich, kulinariach, teksty bajek i piosenek. Na łamach prasy i Internetu zarzucono jednak redaktorce, że nie pochodzi ze Śląska i elementarz zawiera zbyt wiele słów z poprawnej polszczyzny.

Łemkowie

Badania Łemków, prowadzone od lat 30. XX wieku (R. Reinfuss), skupiały się na problematyce pochodzenia grupy, jej historii i kultury. Szczególnie dużo kontrowersji budziło pochodzenie Łemków, a poszczególne teorie wskazywały na różne drogi ich wędrówki. Bezsporna jest natomiast sprawa odrębności języka łemkowskiego (choć niektóre teorie zbliżają go bądź do języka ukraińskiego bądź polskiego, co ma odzwierciedlenie w używanym alfabecie).

Dążenie Łemków do uzyskania statusu narodu i traktowania ich mowy jako języka narodowego znalazło odbicie w potrzebie szkolnictwa w języku łemkowskim. Już w latach 30. XX wieku podejmowano takie próby i w 1933 roku wprowadzono do programów szkolnych elementarz przygotowany przez Metodego

Trochanowskiego, oparty o układ elementarza polskiego (Trochanowski 1933). Wprowadzenie języka łemkowskiego nie powiodło się i już kilka lat później (1937/1938) został on usunięty z programów szkolnych. Towarzyszyła temu dyskusja dotycząca jego statusu i przeważające przekonanie, że jest to gwara. Myłono przy tym pojęcia „grupy etnograficznej”, „etnicznej” i „narodowej”.

Dyskusja ta przeniosła się na lata po II wojnie światowej i po zmianach ustrojowych w 1989 roku zaowocowała uznaniem odrębności etnicznej Łemków. Uregulowała to ustawa sejmowa z 6 stycznia 2005 roku (*Ustawa o mniejszościach...* 2005). Realizację nauczania w języku łemkowskim utrudniała sprawa alfabetu. Część więc elementarzy, tekstów i słowników wydawanych na Ukrainie ukazywała się cyrylicą, a część posługiwała się alfabetem polskim. Obie organizacje społeczne zrzeszające Łemków – Stowarzyszenie Łemków (założone w 1989 r.) oraz Zjednoczenie Łemków uczestniczą w działaniach na rzecz nauczania swojego języka.

Powstała cała seria podręczników (od r. 2002) obejmujących poziomy od szkoły podstawowej przez gimnazjum, liceum, a także szkoły zawodowe. Ich autorką jest Mirosława Chomiak, często ze współautorami¹. Ciekawostką jest podręcznik oparty o pracę z komputerem skierowany do samouków (M. Chomiak z B. Matelą) oraz słowniki polsko-łemkowsko-angielskie.

Kaszubi

Kaszubi są przykładem zbiorowości wyróżniającej się językiem i kulturą, podkreślającej (w większości) równocześnie narodowość polską. Wspomniana ustawa o mniejszościach narodowych i etnicznych oraz o języku regionalnym z 2005 roku uznała kaszubski za język regionalny (jedyne o takim statusie w Polsce). Podobnie jak w przypadku języków uznanych mniejszości narodowych i etnicznych, ustawa dała Kaszubom prawo do używania kaszubskiego jako oficjalnego języka pomocniczego w gminach, w których liczba mieszkańców należących do mniejszości jest nie mniejsza niż 20% ogólnej liczby ludności, a także stosowania dodatkowych, tradycyjnych nazw miejscowości, obiektów fizjograficznych i ulic w języku mniejszości. W oparciu o rezultaty spisu powszechnego z 2002 roku, z tego uprawnienia skorzystało 10 gmin kaszubskich. Ustawa daje także prawo do nauki języka mniejszości i nauczania w języku mniejszości. Wcześniejsze starania pozwoliły wprowadzić język kaszubski do pierwszej takiej szkoły we wsi Głodnica w roku 1991. W miejscowości Brusy odbyła się pierwsza matura w tym języku. W wielu szkołach powstały też klasy językowe z poszerzonym programem „kulturowym”.

---

¹ *Język łemkowski*, <http://beskid-niski.pl/forum/viewtopic.php?t=1220> (15.12.2013).

Problem języka Kaszubów podejmowali wielokrotnie regionaliści. Budzący się oddolny ruch regionalistyczny upominał się o status języka już w XIX wieku. Pierwszym był Florian Cejnowa (1817-1881) – działacz społeczny, badacz języka i folkloru kaszubskiego, następnym Hieronim Derdowski (1852-1902), poeta kaszubski, autor znanej poetyckiej deklaracji: *Nie ma Kaszub bez Polonii, a bez Kaszub Polski*. Ich śladem poszli piszący „po kaszubsku” poeci i pisarze (Obracht-Prondzyński 2002), Kaszubszczyzną zajęli się też naukowcy. Kazimierz Nitsch, omawiając gwary, uwzględnił język kaszubski, choć nie ustalił jeszcze jego statusu. Zdzisław Stieber, redagując wielotomowy *Atlas językowy Kaszubszczyzny*, pokazał jego zróżnicowanie (Stieber, red., 1964-1978).

Walkę o status języka podejmuje współcześnie Zrzeszenie Kaszubsko-Pomorskie założone w 1956 roku (Obracht-Prondzyński 2006). Ważnym elementem działania były dyskusje i polemiki w trakcie odbywających się systematycznie od 1999 roku Zjazdów Kaszubów. W ich efekcie powstawały programy edukacji regionalnej, językowej i kulturowej. Zrzeszenie przygotowywało też konkursy ortografii kaszubskiej (dyktanda od 2002 r.), liczne konkursy recytatorskie poezji i prozy kaszubskiej „*Rodnô mòwo*”. Wiązało się to także z ustalaniem pisowni (1996 r.).

Podstawowym problemem w realizacji nauczania języka kaszubskiego był brak podręczników i wykwalifikowanych nauczycieli. Tu pomocny okazał się Uniwersytet Gdański, wprowadzając lektoraty i kursy podyplomowe języka kaszubskiego. Była też próba (rok 2013/2014) uruchomienia kierunku etnofilologia kaszubska na poziomie licencjatu. Nie udało się to z powodu zbyt małej liczby kandydatów, a szkoda, bo w programie było nie tylko przygotowanie językowe, ale również szeroki zakres wiedzy o regionie.

Jednym z podręczników do nauki języka kaszubskiego jest *Twój pierwszy słowôrz* (Kwiatkòwskô, Bòbrowsczi 2003)². Jego inicjatorem było Zrzeszenie Kaszubsko-Pomorskie, współfinansowane przez Fundację Współpracy Polsko-Niemieckiej. Pozycja jest wydana bardzo atrakcyjnie, wielobarwnie. Wewnętrzna strona okładki to obrazki przedmiotów z ich nazwami kaszubskimi. Strona tylna zawiera takie same obrazki z nazwami w języku polskim. Na początku zamieszczone są instrukcje użytkownika oraz alfabet kaszubski wraz z wymową. Tekst podstawowy stanowią ułożone alfabetycznie nazwy rzeczy i czynności, najczęściej z dającymi kontekst ich użycia zdaniami i ilustracjami. Często też wzbogacone są przysłowiem lub wierszem. Układ alfabetyczny kończy opowiadanie w dwóch wersjach językowych. Na zakończenie podana jest bogata bibliografia oraz alfabetyczny wykaz polskich odpowiedników słów kaszubskich.

---

² Wydano także elementarz kaszubski (Bòbrowsczi, Kwiatkòwskô 2000).

Kurpie

Ukazał się niedawno *Elementarz Kurpósosky* (Łukaszewski 2010). Pojęcie gwara kurpiowska budzi jednak podstawowe zastrzeżenie swym niedoprecyzowaniem. W rozumieniu regionu etnograficznego, ale też zróżnicowania gwarowego możemy mówić o co najmniej dwu obszarach: Zielonej Puszczy Kurpiowskiej i Białej Puszczy Kurpiowskiej. Powołanie się autora elementarza na pracę językoznawcy Jerzego Rubacha (2009) oraz Muzeum Kultury Kurpiowskiej w Ostrołęce i Związek Kurpiów wskazuje na obszar Puszczy Zielonej (również siedziba wydawcy mieści się na tym terenie). Szkoda, że nie zostało to doprecyzowane. W elementarzu zastosowano zapis fonetyczny (uproszczony). Jego autor jest regionalistą, kieruje Gminnym Zespołem Kultury i Sportu w Jednorozcu. Elementarz składa się z dwu części: tekstu w układzie alfabetycznym, wzorowanego na elementarzu Mariana Falskiego, i zbioru wierszy znanych poetów „przetłumaczonych” na gwara. Zawiera też wiele ilustracji. Na uwagę zasługuje wprowadzenie do wielu tekstów współczesnego słownictwa. Wydaje się jednak, że zastosowanie znaków diakrytycznych w zapisie gwarowym tego elementarza może utrudnić odbiór, a nawet zniechęcić adresata elementarza – dzieci.

Elementarz ten należy do grupy opracowań regionalnych, podkreślających specyfikę językową regionu.

Kociewiacy

Elementarz gwary kociewskiej (Möller, Oller, red., 2008) reprezentuje historyczny region etniczno-kulturowy Kociewia. Jest on położony we wschodniej części Borów Tucholskich, ze stolicą w Starogardzie Gdańskim. Teren definiowany jest według kryteriów etnograficznych i językowych. Ludność dzieli się jednak na grupy według fal osadniczych: Borowiaków i Kociewiaków, co ma odbicie w obrazie gwar, obecnie już wymieszanych z sąsiednimi gwarami kaszubskimi. Jeśli dodamy współczesne słownictwo, daje to obraz bardzo zunifikowany; tym bardziej cenny jest trud zachowania ocalałej w pamięci gwary.

Rolniczo-leśny region Kociewia charakteryzuje się obecnie dużą aktywnością kulturalną i wyraźnym patriotyzmem mieszkańców tej „małej ojczyzny”. Ma swój herb i hymn zapisany przez Kaszubę – księdza Bernarda Sychtę, językoznawcę i regionalistę. Od połowy lat 90. XX wieku, co pięć lat, odbywają się Kongresy Kociewskie poświęcone sprawom regionu.

Elementarz wydano dzięki Kociewskiemu Stowarzyszeniu Edukacji i Kultury „Ognisko”, dofinansowało go Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego. Udział w jego przygotowaniu brali nauczyciele, regionaliści i uczniowie szkół z całego terenu (zbieranie materiałów). Jest wydany w formie bardzo atrakcyjnej,

z bogatymi, barwnymi ilustracjami. Dołączona jest również płyta CD z tekstami gwarowymi i piosenkami w wykonaniu Kapeli Kociewskiej ze Starogardu. Nagrana, a więc „słyszana” gwara jest bardzo dobrą formą jej przekazu i ułatwia przyswajanie.

Elementarz jest ułożony według pór roku, ale również różnych aspektów codziennego życia. Są tu więc zestawy słownictwa z życia codziennego, zajęć i prac domowych, szkoły, zwyczajów i obrzędów. Każdy dział kończy słowniczek gwarowy. Stanowi to łącznie dość spory zasób leksykograficzny gwary, czy może gwar kociewskich. Obok ilustracji do poszczególnych słów i pojęć, jest też sporo większych tekstów gwarowych, a na końcu zamieszczono hymn kociewski (też na płycie) i wiersz patriotyczny *Jestem Kociewiakiem*. Można jedynie żałować, że zabrakło w tym elementarzu wstępu mówiącego o samym regionie, jak i o pracy nad tekstem elementarza i zbieraniem materiału gwarowego w terenie.

Mieszkańcy ziemi ryjewskiej

Knafle, szneki, topki..., czyli mały słownik ziemi ryjewskiej (Koguciuk, red., 2011), choć zawiera zasób słów „gwarowych”, nie jest elementarzem *sensu stricto*. Wydaje mi się jednak, że powinien znaleźć się w tym opracowaniu ze względu na inicjatywę i cel mieszkańców chcących popularyzować własny obszar zamieszkania. Bo gmina Ryjewo nie jest regionem w rozumieniu historycznym i etnograficznym. Nie można też tak powiedzieć o obecnym terenie historycznego Powiśla, na którym się znajduje. A czy można mówić o ich „długim trwaniu”? Najlepiej odpowiada na to demografia, historyczny i obecny skład ludnościowy tego terenu.

Gmina Ryjewo leży w powiecie kwidzińskim województwa pomorskiego, jest więc to typowy teren pogranicza językowego i kulturowego, po II wojnie światowej lokowany na ziemiach zachodnich i północnych Polski.

Najstarsze wzmianki o Ryjewie sięgają XIV wieku, kiedy to wymieniono je jako folwark krzyżacki. Ale rzeczywista historia zaczyna się od osadzenia tam w roku 1742 menonitów. W archiwum w Malborku znajduje się wiele materiałów historycznych i szczegółowe kalendaria informujące o ciekawych wydarzeniach (np. budowie kościołów katolickiego i protestanckiego). Są też informacje, że jest to wieś typowo rolnicza, sytuowana jako ulicówka, od XIX wieku z koloniami.

Obecnie wieś (siedziba gminy) wykazuje się dużą aktywnością, jak choćby inicjatywa przygotowania prezentowanego słownika, opracowanego siłami nauczycieli i uczniów miejscowej szkoły, Gminnego Ośrodka Kultury oraz Pracowni Regionalnej przy Kwidzińskim Centrum Kultury i Aktywności Lokalnej „Zaułek Benowo”. Projekt słownika był współfinansowany przez Fundację Wspomaganie Wsi i Gminy Ryjewo.

Dla scharakteryzowania słownika ważne jest pokazanie sytuacji demograficznej według regionów pochodzenia ludności. Podobnie jak na innych terenach

ziem zachodnich i północnych po roku 1945 i wysiedleniu Niemców, do grupy ludności rodzimej dołączyli nowi osadnicy: repatrianci z terenów wschodnich i osadnicy z centralnej Polski. Zachowana w archiwum, bardzo ciekawa informacja podaje, że w latach 1945-1950 w samym Ryjewie największą grupę stanowili osadnicy, liczną grupę autochtoni i najmniejszą repatrianci (tu z Wileńszczyzny). Ta „mieszanka” przetrwała do czasów obecnych, jak i przyniesione przez nich elementy tradycyjnej kultury i gwary.

Znalazło to odzwierciedlenie w prezentowanym słowniku, poczynając od tytułu zaczynającego się od trzech nazw o różnym regionalnym pochodzeniu. Jak pisze we wstępie koordynatorka projektu, Agnieszka Koguciuk, „ideą było stworzenie więzi między dziećmi a najstarszymi mieszkańcami, poszukiwanie tożsamości i ocalenie od zapomnienia zastanego i przyniesionego dziedzictwa i gwary”. Rzeczywiście, w słowniku jest spory zasób (kilkaset) słów gwarowych ułożonych alfabetycznie i dotyczących różnych dziedzin życia. Szkoda jednak, że nie opatrzone ich informacją o ich proveniencji – z której gwary, której grupy pochodzą! Czy można przyjąć, że są one w użyciu wszystkich mieszkańców? O tym jest tylko wzmianka w przedmowie (J. Liguz) i nocie od wydawcy (A. Biskupska).

Warmiacy

Celem *Elementarza gwary warmińskiej* (Lewandowska, Cyfus 2012) ma być, jak i pozostałych, ocalenie od zapomnienia istotnego elementu dziedzictwa, jaki stanowi mowa. Jest on jednak swoistym fenomenem, bowiem jego autorami są wspólnie: naukowiec i rodowity Warmiak.

Edward Cyfus, urodzony na południowej Warmii, jest właściwie trójjęzyczny. Mówi po polsku, po niemiecku i bardzo dobrze gwarą warmińską, określając ją jako „język domowy”. Ma do niej ogromny sentyment, a w celu jej ocalenia publikuje i wygłasza w Radiu Olsztyńskim gawędy obyczajowe w gwarze. Wydał też trzy tomy pamiętników i bardzo osobistą, lecz o charakterze monografii, książkę *Moja Warmia* (Cyfus 2012). Cyfus wyjechał w latach 80. ubiegłego wieku do Niemiec, ale po jedenastu latach wrócił na stałe na Warmię. Sam siebie określa jako regionalistę, gawędziarza, pisarza i działacza kulturalnego. Wszystkie jego działania, jak twierdzi, mają na celu „ocalenie pamięci jego małej ojczyzny”³.

Współautorka, Izabela Lewandowska, pracuje na Uniwersytecie Warmii i Mazur. Jej wkład to tekst wprowadzający o gwarze warmińskiej i jej badaniach oraz instrukcje metodyczne o formach pracy z elementarzem. Jest autorką szeregu prac z historii i kultury regionu. Wydawcą elementarza, co też ciekawe, jest Lokalna Grupa Działania Stowarzyszenie „Południowa Warmia” współfinansowana

---

³ Wywiad autorki z 2013 r.

przez Program Rozwoju Obszarów Wiejskich. To społeczne stowarzyszenie ma w swoim programie również „ocalenie” gwary. Należy do niego pięć gmin warmińskich (Stawiguda, Purda, Barczewo, Biskupiec, Kolno) i dwie gminy mazurskie (Olsztynek i Sorkwity).

O Warmii, szczególnie południowej, trzeba mówić jako o specyficznym regionie. Obecnie, choć ma swą specyfikę, jest właściwie neoregiem, podobnie jak wiele „regionów” na ziemiach zachodnich i północnych Polski. Spowodowała to sytuacja demograficzna – napływ ludności z różnych regionów, ze swoim „bagażem kulturowym” – kulturą i gwarą. W efekcie zderzenia i wymieszania wytworzyli swoisty konglomerat. Działania autorów elementarza dążą do ocalenia gwary jednej z obecnych grup zamieszkujących obszar Warmii. Grupy bardzo ważnej, bo rdzennej ludności – Warmiaków.

Teren południowej Warmii, do którego odnosi się elementarz, był zamieszkały (w czasach biskupstwa warmińskiego – 1466-1772) w ogromnej większości przez dosiedloną do Prusów ludność polską mówiącą gwarą mazowiecką i chełmińsko-dobrzyńską. Wymieszały się tu jednak elementy języka Prusów, polskiego i (w niewielkim stopniu) niemieckiego. Przewaga ludności polskiej spowodowała, że również Niemcy używali od XIX wieku określenia „polska Warmia” (Jasiński 1993).

Od XIX wieku pojawiały się opracowania kultury i gwary, także autorstwa rodzimych Warmiaków, na przykład księdza Walentego Barczewskiego, Augustyna Steffena i Wiktora Steffena (1984). Po II wojnie światowej prace nad gwarą prowadził Witold Doroszewski oraz jego uczniowie. Materiał folklorystyczny jest gromadzony przez Instytut Sztuki PAN. Na Warmii materiały zbierali w terenie między innymi Warmiacy: Alojzy Śliwa, Michał Lengowski – poeci ludowi. Wiele cennych nagrań znalazło się w Archiwum Radia Olsztyn. Warto przypomnieć o gawędziarzach warmińskich piszących uproszczoną gwarą, a także o przedwojennych felietonach Seweryna Pieniężnego i powojennych Śliwy w „Gazecie Olsztyńskiej”. Wydają się one wzorem dla pisarstwa Cyfusa.

Charakteryzując sam elementarz należy podkreślić bardzo staranną formę edytorską. Książka, poza bogatymi ilustracjami, zawiera również płytę CD z nagraniami tekstów gwarowych. Obejmuje słownictwo z zakresu kultury materialnej i częściowo społecznej (dom, zagroda, rodzina). Dalsze zapowiadane tomy mają prezentować obrzędy i folklor. W części wstępnej znajdują się informacje o gwarze warmińskiej i jej dotychczasowych popularyzatorach (Lewandowska), o specyficie wymowy i zapisu gwary (Cyfus). Metodykę pracy z elementarzem opracowali oboje autorzy. Sam układ elementarza jest tematyczny, przy czym każdy temat zawiera całe zdania z użyciem danego słowa i słowniczek. Pomoc stanowią ćwiczenia po każdej grupie tematycznej, utrwalające materiał w postaci krzyżówek, układania zdań z rozsypanych słów lub opisu w gwarze wybranych rysunków. Na końcu elementarza zamieszczony jest dodatkowy słowniczek i bibliografia.

* * *

Podsumowując przegląd dostępnych mi elementarzy i pełniących taką funkcję słowników języka „miejscowego”, chcę podkreślić raz jeszcze wagę tego zjawiska. Inicjatorzy ich pojawienia się, zbiorowi bądź indywidualni, mieli na celu ocalenie pamięci gwary. Można zaryzykować stwierdzenie, że jest to odpowiedź na potrzebę zachowania tożsamości regionalnej, dążność do zakorzenienia w „małej ojczyźnie” społeczności lokalnych, bądź także aspiracje narodowe i autonomiczne.

Do grup dążących do uzyskania statusu swojej mowy jako języka odrębnego należą Ślązacy i Łemkowie. Ich działania wyrażają się w postulatach wprowadzenia własnego języka do szkolnictwa i życia codziennego. Koniecznością staje się więc przygotowanie podręczników-elementarzy. Zarówno Stowarzyszenie Łemków czy Zrzeszenie Łemków, jak i Towarzystwo Kultywowania i Promowania Śląskiej Mowy mają to w swoich zadaniach statutowych.

Natomiast w wypadku Kaszubów starania o uznanie ich mowy za „język regionalny” nie wiązały się z postulatami odrębności narodowej i autonomii. Owe starania o status języka realizuje program Zrzeszenia Kaszubsko-Pomorskiego.

Zupełnie inny poziom działań mających chronić od zapomnienia rodzimą gwara i kulturę reprezentuje aktywność mieszkańców Kurpi (Puszczy Zielonej) i Kociewia. Tu celem jest propagowanie własnego regionu o wyraźnej odrębności i głębi historycznej. Szczególnie wyróżnia się w działaniach rewitalistycznych Kociewie. Różnorodne działania społeczne i kulturalne „dla siebie” organizuje Kociewskie Stowarzyszenia Edukacji i Kultury „Ognisko”. Do nich należy przygotowanie elementarza gwary kociewskiej przez szeroki zespół działaczy kultury, nauczycieli i uczniów.

Elementarz „warmiński” i „ryjewski” (Powiśle) stanowią interesujący przykład potrzeby ocalenia mowy (gwary) grup zasiedlających neoregiony na ziemiach zachodnich i północnych Polski. Przy tym, w wypadku elementarza z Ryjewa dokumentowany jest „zlepek” wyrażeń gwarowych kilku grup tam zamieszkujących, gdyż jest to, tak jak Warmia, teren, gdzie do ludności miejscowej dosiedlono osadników pochodzących z różnych regionów.

Można się zastanowić, jaki ma sens pokazywanie i uczenie stanu obecnego, a więc relikтового gwar, tym bardziej, że faktem jest – może poza gwarą warmińską, że są one już wymieszane, z silnym wpływem gwar z innych regionów, jak i słownictwa współczesnego. I jak to się ma do propagowania własnego regionu, skoro gwarą jest przecież ginąca forma komunikacji międzyludzkiej? Obecnie, jak można sądzić, jest to odpowiedź na procesy globalizacyjne, prowadząca do różnych form glocalizacji. Co dalej? Niech odpowie czas przyszły.

LITERATURA

- Bòbrowsci W., Kwiatkòwskô K.
2000 *Kaszëbsczë abecadlo. Twój pierszi elemeńtôrz*, Gdańsk: Dar Gdańska.
- Cyfus E.
2012 *Moja Warmia*, Dąbrówno: Retman 2012.
- Jasiński, J.
1992 *O nazwie „Polska Warmia”*, w: Z. Nowak (red.), *Balticum. Studia z dziejów polityki, gospodarki i kultury XII-XVII wieku. Ofiarowane Marianowi Biskupowi w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, Toruń: Wydawnictwo Towarzystwa Naukowego, s. 131-138.
- Koguciuk A. (red.)
2011 *Knafle, szneki, topki..., czyli mały słownik ziemi ryjewskiej*, Ryjewo: Gminna Biblioteka Publiczna.
- Kwiatkòwskô K., Bòbrowsci W.
2003 *Twój pierszi słowôrz. Słowôrz kaszëbskò-pòlszczi*, Gdańsk: Dar Gdańska.
- Lewandowska I., Cyfus E.
2012 *Elementarz gwary warmińskiej. Rodzina, dom i zagroda*, Barczewo: Lokalna Grupa Stowarzyszenie „Południowa Warmia”.
- Łukaszewski W.
2010 *Elementârz Kurpôsosky. Łucta së kurpôsoskëj mowy*, Jednorozec: Gminny Zespół Kultury i Sportu.
- Möller M., Oller G. (red.)
2008 *Elementarz gwary kociewskiej. Gadomy po naszymó*, Starogard Gdański: Kociewskie Stowarzyszenie Edukacji i Kultury „Ognisko”.
- Obracht-Prondzyński C.
2002 *Kaszubi. Między dyskryminacją a regionalną podmiotowością*, Gdańsk: Instytut Kaszubski, Uniwersytet Gdański.
2006 *Zjednoczeni w idei. Pięćdziesiąt lat działalności Zrzeszenia Kaszubsko-Pomorskiego (1956-2006)*, Gdańsk: Zrzeszenie Kaszubsko-Pomorskie.
- Ossowski S.
1967 *Z zagadnień psychologii społecznej, Dzieła*, t. 3, Warszawa: PWN, s. 201-227.
- Paleczny T.
2012 *Społeczności lokalne w obronie swojej tożsamości kulturowej*, w: R. Hołda, T. Paleczny (red.), *Ciekawość świata, ludzi i kultury... Księga jubileuszowa ofiarowana Profesorowi Ryszardowi Kantorowi z okazji czterdziestolecia pracy naukowej*, Kraków: Księgarnia Akademicka, s. 103-120.
- Rubach J.
2009 *Zasady pisowni kurpiowskiego dialektu literackiego*, Ostrołęka: Muzeum Kultury Kurpiowskiej, Związek Kurpiów.
- Steffen W.
1984 *Słownik warmiński*, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Stieber Z. (red.)
1964-1978 *Atlas językowy Kaszubszczyzny i dialektów sąsiednich*, z. 1-15, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

Szołtysek M.

2001 *Elementarz śląski*, Rybnik: Wydawnictwo „Śląskie ABC”.

Ustawa o mniejszościach...

2005 *Ustawa o mniejszościach narodowych i etnicznych oraz o języku regionalnym*, Dz.U.2005, nr 17, poz.141, <http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU20050170141>.

Tambor J. (red.)

2010 *Gōrnoślōnski ślabikōrz*, Chorzów: Pro Loquela Silesiana Towarzystwo Kulturywania i Promowania Śląskiej Mowy.

Trochanowski M.

1933 *Elementarz łemkowski*, Krynica.

Źródła internetowe:

Język łemkowski, <http://beskid-niski.pl/forum/viewtopic.php?t=1220> (15.12.2013).